

Сулайманова Б.Ж., Маматов А.Дж.

ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКАНЫН ПРИНЦИПТЕРИН ЭСКЕ АЛУУ
МЕНЕН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ӨНДҮРГҮЧ КҮЧТӨРҮН
ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫ

Сулайманова Б.Ж., Маматов А.Дж.

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ С УЧЕТОМ ПРИНЦИПОВ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

B. Sulaimanova, A. Mamatov

STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF THE PRODUCTIVE
FORCES OF THE KYRGYZ REPUBLIC, TAKING INTO ACCOUNT
THE PRINCIPLES OF THE GREEN ECONOMY

УДК: 338.621.338.3 (575.2)

Бул макала Кыргызстандын экономикалык потенциалын, анын өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүү көйгөйлөрүн кароого жана тобокелчиликтердин деңгээлин баалоого арналган. Өсүп жаткан ааламдашуу Борбор Азия чөлкөмүндөгү гана эмес, бүткүл дүйнөдөгү өлкөлөрдүн өз ара байланышын күчөтүүдө. Эл аралык транспорт коридорлору, билим жана маалымат алмашууга мүмкүндүк берүүчү жаңы технологиялар, чет элдик инвестициялар жана башка көптөгөн факторлор дүйнөлүк рынокто мамлекеттердин өз ара көбүрөөк көз карандылыгына өбөлгө түзөт. Алсыз жана эффективдүү эмес институттар жана формалдуу эмес экономиканын жогорку деңгээли өлкөбүздүн өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген белгисиздикти жаратуучу факторлор болуп саналат. Эмгек мигранттарынын акча которууларына жана өнүктүрүүгө расмий жардамдын ресурстарына көз карандылык Кыргызстандын учурдагы экономикалык абалын аныктаган дагы бир маанилүү жана белгисиз фактор болуп саналат. Өндүргүч күчтөрдү өнүктүрүү экономикалык жана техникалык факторлорду киргизүүнү талап кылган татаал процесс гана эмес; ошондой эле башкаруу жана билим берүү тармагындагы реформаларга, инвесторлордун ишенимин жогорулатууга жана бүтүндөй коомдун жашоо сапатын жакшыртууга багытталган чараларга байланыштуу болот.

Негизги сөздөр: өнөр жай, өндүргүч күчтөр, өнүгүү стратегиясы, инвестициялар, жаңы технологиялар.

Данная статья посвящена рассмотрению экономического потенциала Кыргызстана, проблем развития его производительных сил и оценке степени рисков. Растущая глобализация увеличивает взаимосвязь стран не только в Центрально-Азиатском регионе, но и во всем мире. Межнациональные транспортные коридоры, новые технологии, позволяющие обмениваться знаниями и информацией, иностранные инвестиции и многие другие факторы способствуют большей взаимозависимости стран на глобальном рынке. Слабые и неэффективные институты и высокий уровень неформальной экономики – факторы, создающие неопределенность, негативным образом влияющую на развитие нашей страны. Зависимость от денежных переводов трудовых мигрантов и официально направляемых по линии помощи развитию ресурсов – еще один важный и неопределенный фактор, определяющий экономическую ситуацию в Кыргызстане в настоящее время. Развитие производительных сил – это комплексный процесс, который требует внедрения не только экономических и технических факторов; он также связан с реформами в области управления и образования, мерами по повышению доверия со стороны

инвесторов и по повышению качества жизни в обществе в целом.

Ключевые слова: промышленность, производительные силы, стратегия развития, инвестиции, новые технологии.

This article is devoted to the consideration of the economic potential of Kyrgyzstan, the problems of developing its productive forces and assessing the degree of risks. Growing globalization increases the interconnection of countries not only in the Central Asian region, but throughout the world. International transport corridors, new technologies that allow the exchange of knowledge and information, foreign investment and many other factors contribute to greater interdependence of countries in the global market. Weak and inefficient institutions and a high level of the informal economy are factors that create uncertainty that negatively affects the development of our country. Dependence on remittances from labor migrants and official development assistance resources is another important and uncertain factor that determines the current economic situation in Kyrgyzstan. The development of productive forces is a complex process that requires the introduction of not only economic and technical factors; it is also linked to reforms in governance and education, measures to increase investor confidence, and to improve the quality of life in society as a whole.

Key words: industry, productive forces, development strategy, investments, new technologies.

Кыргызстандын келечеги – чакан жана ачык өнүгүп жаткан экономика – дүйнөлүк геосаясий жана геоэкономикалык процесстерге көз каранды. Россиянын, Кытайдын жана Евробиримдиктин аймактагы саясий жана экономикалык ишмердүүлүгү, анын ичинде Евразия экономикалык биримдиги (ЕАЭБ) же Жибек жолунун экономикалык алкагы сыяктуу демилгелери Кыргызстан менен байланышкан жана анын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн негизинен аныктайт. Кыргызстандын Кытай, Россия жана Европанын ортосундагы географиялык абалы соода үчүн чоң потенциалды түзөт. Индия жана Пакистан сыяктуу калкы жана муктаждыктары тез өсүп жаткан өлкөлөргө жакын болуу жаңы экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү сунуш кылат.

Кыргызстандын экономикасы көлөмү боюнча чакан жана аймактагы интеграциялык процесстер менен өтүп жаткан глобалдык процесстердин таасирине ачык. Кыргызстандын жаратылыш ресурстарынын,

атап айтканда, алтындын запастары аны дүйнөлүк товардык соода тармагынын маанилүү бөлүгүнө айландырат, бирок ошол эле учурда анын экономикасын чийки затка болгон дүйнөлүк баалардын туруксуздугунан улам алсыз абалга келтирүүдө. Бирок жаратылыш газынын жана мунайдын запасы анча деле эмес. Тиешелүү киреше булагы катары Кытайдан чыккан продукциянын реэкспортунун мааниси жакынкы келечекте төмөндөшү күтүлүүдө. Азыркы учурда кээ бир металл эмес продукцияны, ошондой эле тамак-аш продуктыларын, анын ичинде суусундуктарды жана тамеки буюмдарын кошпогондо, өнөр жайынын негизги тармактары токтоп калуу процессинде. Өлкө мигранттардын акча которууларынын чоң агымы менен жашайт жана эл аралык донорлордон каржылык жардам жана насыя алат. Өлкөдө көмүскө экономика жана салык төлөөдөн качуу дагы өнүгүп, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн бир топ кыскартууда.

Кыргызстандын өнөр жай түзүмү диверсификацияланган эмес, айыл чарба, жаратылыш ресурстары жана өндүрүштүн төмөн технологиялуу ыкмалары, инновациялардын аздыгы жана салыштырмалуу аз кошумча нарк менен мүнөздөлгөн кээ бир кайра иштетүүчү секторлорго катуу көз каранды. Мындай тармактын мисалы - текстиль. Көптөгөн фирмалар эскирген жана эффективдүү эмес өндүрүш технологияларын жана тышкы каражаттардын чектелген мүмкүнчүлүктөрүн колдонууну улантууда, бул кыйла натыйжалуу, өндүрүмдүү жана кеңейтилген прогрессивдүү өндүрүш технологияларына өтүүнү бир топ жайлатат. Эмгектин аз чыгымдалышынын артыкчылыгы эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндүгү менен толукталат. Башкаруучулук жана технологиялык практика менен көндүмдөр көп учурда жетишсиз.

Чакан жана орто ишканалардын (ЧОИ) өнүгүүсү чектелген жана өндүрүш секторуна инвестициялардын пайызы ар кандай себептерден улам анча деле эмес. Бул көбүнчө жагымсыз инвестициялык климатка, жогорку пайыздык чендерге жана алмашуу курсунун туруксуздугуна байланыштуу, бул дагы саясий туруксуздуктун жана коррупциянын кесепетинен.

Учурда Кыргызстанда өнөр жайды өнүктүрүү үчүн зарыл болгон укуктук жана институционалдык шарттар жана өнөр жайдын өсүшүн тездетүү боюнча саясат жок. Ведомстволор аралык координациянын жоктугунан, каржылык структуралардын жетишсиздигинен, билим берүүнүн сапаты жана квалификациялуу жумушчулар менен менеджменттердин жеткиликтүүлүгүнүн чектелүүлүгүнөн жана начар инфраструктурадан улам Кыргызстанда бизнести өнүктүрүү үчүн инфраструктура өтө алсыз. Башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларына кабыл алуунун жогорку көрсөткүчтөрүнө карабастан, бардык деңгээлдеги билим берүүнүн сапаты төмөн, бул башкаруу структураларына жана компетенцияларына да таасирин тийгизүү-

дө. Бирок акыркы жылдары өндүрүштө бир аз басаңдоо байкалды.

Колдо болгон суу ресурстары айыл чарба жерлерин сугаруунун арзан ыкмасына мүмкүндүк берет, бирок суунун сапаты химиялык жана органикалык булгануудан улам начарлоодо. Климаттын өзгөрүшү олуттуу кесепеттерге алып келип, суунун деңгээлинин төмөндөшүнө алып келиши күтүлүүдө, бул өлкөнүн гидроэнергетикадан чоң көз карандылыгынан улам өнөр жай потенциалына коркунуч келтирет. Кошумчалай кетсек, Кыргызстанда суу чарбанын структурасы эффективдүү эмес.

Кыска мөөнөттө Кыргызстандын өнөр жайын өнүктүрүүдөгү негизги тоскоолдуктар болуп төмөнкүлөр саналат:

- Башка факторлордун арасында аймактык туруксуздуктан, жогорку пайыздык чендерден жана туруксуз валюта курстарынан улам түзүлгөн учурдагы жагымсыз инвестициялык климат;
- Кирешенин өтө туруксуз жана дифференциаланбаган булактары экономиканы тышкы таасирлерге алсыз кылат;
- Өнөр жай сектору өнүкпөй жатат, технологиянын жана инновациянын деңгээли өтө төмөн жана өндүрүш тармагында өзгөчө төмөн;
- Кабыл алуунун жогорку көрсөткүчтөрүнө карабастан, бардык деңгээлдердеги билим берүүнүн сапаты төмөн, бул башкаруу структураларына жана бардык секторлордогу компетенттүүлүктүн деңгээлине да таасирин тийгизет;
- Жаштар жана аялдар арасындагы жумушсуздуктун жогорку деңгээли;
- Квалификациялуу жумушчулардын жана жетекчилердин саны жетишсиз;
- Өнөр жайдын өсүшү үчүн зарыл болгон укуктук жана институционалдык база жок;
- Салыктан качуу жана коррупциянын жогорку деңгээли мамлекеттик кирешелерди азайтат;
- Суунун сапатынын начарлашы жана жер ресурстарынын булганышы жаратылыш ресурстарын башкарууга жаңы мамилелерди талап кылат [1].

Өнөр жайды өнүктүрүүнүн позитивдүү өбөлгөлөрүнүн катарында кыргыз коомчулугунда кирешелердин бир калыпта бөлүштүрүлүшү, ошондой эле акыркы жылдары жүргүзүлгөн демократиялык реформалар бар. Маселен, акыркы жылдары башкаруунун сапатын жогорулатуу үчүн бир нече реформалар жүргүзүлгөн.

Бирок, бул реформалар институттардын иштөө ыкмаларын же башкаруунун жергиликтүү, аймактык жана улуттук деңгээлдеринин ортосундагы кызматташууну колдонуудагы механизмдерин караган жок. Алар ошондой эле ар кандай министрликтер менен чечимдерди кабыл алуучу органдардын ортосундагы кызматташтыкты жакшырта алган жок, улуттук жана

жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы байланыш начар бойдон калууда. 2000-жылы башталган бир нече стратегиялар жарым-жартылай гана ийгиликтүү болуп, тандалган артыкчылыктарды аныктоодо жана сактоодо кыйынчылыктар болгон. Мындан тышкары, чечимдерди кабыл алуу процесстери кыска мөөнөттүү перспективалардын жана стратегиялардын үзгүлтүксүздүгү менен мүнөздөлгөн.

2018-жылдын апрель айында Кыргыз Республикасын 2018-2022-жылдарга карата “Биримдик, ишеним, түзүү” өнүктүрүү программасы жарыяланган. Програмада кыргыз продукциясынын рынокторун түзүү үчүн реформа жүргүзүү зарылчылыгы белгиленген. Реформалар өкмөт тарабынан алдыдагы беш жылда либералдык саясатты ишке ашыруу, ошондой эле салык жана бажы режимдерин жөнөкөйлөтүү жана инвестицияларды коргоо механизмдерин түзүү менен байланышкан. Энергетика тармагы өнөр жайды өнүктүрүүнүн кыймылдаткыч күчү болуп саналат [2].

Ошону менен бирге аймактык жана тармактык саясаттын жана стратегиялардын бүтүндөй комплекси иштелип чыккан. Кыргыз Республикасынын 2018-2022-жылдарга аймактык саясатынын концепциясы аймактарды тездетилген социалдык-экономикалык өнүктүрүүнү камсыз кылууга багытталган. Концепция ошондой эле бул максат үчүн зарыл болгон колдоо куралдарын көрсөтөт. Концепция өнүктүрүүнүн тармактык багытынан ар бир аймактын өзгөчөлүгүнө жана адистештирилгендигине негизделген аймактарды өнүктүрүүнүн комплекстүү моделине өтүүнү сунуштайт. Бир катар аймактык кластерлерди пландаштыруу жана ишке ашыруу үчүн стратегиялык тандалып алынган улуттук долбоорлор аркылуу инвестицияларды чачыратуудан алардын концентрациясына өтүү маанилүү кадам болуп калат [3].

Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин 2030-жылга чейин өнүктүрүү концепциясы керектөөчүлөрдү энергия менен ишенимдүү камсыздоо аркылуу өлкөнүн жана анын аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыздоого багытталган. Концепция энергиянын эффективдүүлүгүн жогорулатууга, айлана-чөйрөгө техногендик таасирди азайтууга, социалдык маселелерди чечүүгө жана эл аралык кызматташтыкты чыңдоого жана тармакты финансылык жактан калыбына келтирүүгө көңүл бурат [4].

Өнөр жайды өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзүү боюнча өкмөттүн аракеттери олуттуу, бирок өнөр жайды өнүктүрүү үчүн маанилүү болгон, өнөр жайдын өнүгүүсү да таасирин тийгизе турган дээрлик бардык тармактарда иш-аракеттер керек. Кыргызстанда негизги көйгөйлөр стратегиялык документтерди иштеп чыгуу процессинде эмес, аларды ишке ашыруу процессинде болууда. Бирок индустриалдык экономикага негизделген өнүгүүнүн натыйжалуу моде-

лине өтүү үчүн потенциал жогору. Бул модель өнөр жай тармагындагы кошумча наркты көбүрөөк өндүрүүгө, ошондой эле диверсификацияга алып келет. Узак мөөнөттүү келечекте өнөр жай жана башкаруунун учурдагы демократиялык институттары экономикалык өсүш үчүн стимул болот.

Кыска мөөнөттө Кыргызстандын өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

Кен казып алуу өнөр жайы:

- Сырьену жана материалдарды, өзгөчө руда түрүндөгү чет өлкөгө экспорттоону минималдаштыруу үчүн шарттарды түзүү жана мыйзамдык базаны өркүндөтүү, руданы терең иштетүүнүн (кайра иштетүүнүн) жана өлкөнүн ичинде даяр продукцияны чыгаруунун көлөмүн көбөйтүү, анын ичинде жергиликтүү ишканалар сырьёго жетишүү үчүн шарттарды түзүү;

- Колдонуудагы эл аралык тажрыйбанын негизинде жер казынасын пайдалануучулардын жергиликтүү коомчулуктун алдындагы социалдык жоопкерчилигине талаптарды стандартташтыруу

Тамак-аш өнөр жайы:

- Тамак-аштын сапаты жана коопсуздугунун эл аралык стандарттарын колдонууну киргизүү;

- Айылдык кооперативдерди кеңейтүү, үрөөнчүлүк жана асыл тукум чарбаларды колдоону күчөтүү, айыл чарба өндүрүшүнө заманбап технологияларды киргизүү аркылуу тамак-аш өнөр жайын айыл чарба сырьесу жана материалдары менен камсыздоо системасын өркүндөтүү;

- Тамак-аш өндүрүшүнүн бүтүндөй чынжырын мамлекеттик колдоо жана каржылоо ыкмаларын өркүндөтүү аркылуу тамак-аш секторунун натыйжалуулугун жогорулатуу;

- Эл аралык сапат стандарттарына жооп берген продукцияны чыгаруучу жаңы кайра иштетүү ишканаларын түзүүнү колдоо;

- Азык-түлүк өндүрүшүнүн көлөмүнүн аймактар боюнча бөлүнүшү.

Жеңил өнөр жай:

- Ата мекендик айыл чарба чийки затын жана материалдарын кайра иштеткен жана пайдаланган текстиль ишканаларын түзүүнү стимулдаштыруу;

- Түзүлгөн технополистерге, алардын инфраструктурасын өнүктүрүүгө мамлекеттик колдоо көрсөтүү;

- Продукцияны жылдыруу, брендинг, маркировка жана электрондук коммерция үчүн шарттарды түзүү;

- Жергиликтүү сырьёдон жана материалдардан (пахта, кийиз, жүн, жибек ж.б.) улуттук буюмдарды өндүрүүчүлөргө мамлекеттик колдоо көрсөтүү.

Курулуш сектору:

- Республиканын курулуш секторун камсыз кылуу үчүн ата мекендик сырьедон жогорку сапаттагы

жана керектүү сандагы курулуш материалдарын өндүрүүнү кеңейтүү;

- Курулуш продукциясынын экспорттук потенциалын өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

Туризм:

- Туристтик продуктылардын ассортименти кеңейтүү мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө;

- Туристтик объектилерди жана инфраструктураны куруунун көлөмүн көбөйтүү жана курулушта ата мекендик өндүрүш материалдарын колдонуу механизмдерин иштеп чыгуу.

Бир жагынан, өнөр жайды өнүктүрүүгө инвестициялар экологиялык максаттарга ылайык ишке ашырылууга тийиш. Экинчи жагынан, климаттын өзгөрүшү сыяктуу факторлор Кыргызстандын суу ресурстарына олуттуу таасирин тийгизет, алар экономиканын бир катар тармактарын, анын ичинде айыл чарбасын жана энергетиканы өнүктүрүү үчүн өтө маанилүү. Көп учурда тамак-аш-суу-энергетика байланышы деп аталган тамак-аш өндүрүшүнүн, энергия өндүрүүнүн жана суунун болушунун ортосундагы өз ара көз карандылыкты эске алуу зарыл экенин белгилей кетүү маанилүү. Сууроо-талаптын жана өндүрүштүн көбөйүшү менен суу айдалган жерлерди кеңейтүүнү жана өндүрүлгөн гидроэнергетикага же өндүрүлгөн жана конвертацияланган көмүргө карата өлкөдө көбөйө турган айыл чарба өсүмдүктөрүнүн көлөмүн аныктоодо чектөөчү фактор болуп калат. Табигый кырсыктар жана тобокелдиктер өнөр жай ишканаларынын физикалык абалына да терс таасирин тийгизиши мүмкүн жана өнөр жайды өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууда эске алынууга тийиш. Кыргызстан климаттын өзгөрүшүнүн терс таасирине туруштук берүү үчүн өзүнүн адаптация саясатын пландаштырып, суу менен камсыздоонун жана анын жеткиликтүүлүгүндөгү өзгөрүүлөрдү, кыртыштын сапатынын өзгөрүшүн жана калктын ден соолугуна тийгизген таасирин алдын ала карашы керек. Айлана-чөйрөнү коргоо да өлкөнүн өнөр жайын өнүктүрүүнүн маанилүү фактору болуп калууга тийиш.

Электрондук өкмөт жана санариптик өкмөт демилгелери бизнес климатты жакшыртууда жана өнөр жайды өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойной алат. Мындай демилгелерге санариптик коомдук инфраструктураны, электрондук мамлекеттик кызматтарды, булуттук технологияларды, санариптик платформа-

ларды түзүү кирет. Алгачкы этапта башкаруу секторун, тактап айтканда административдик жол-жоболорду санариптештирүү, ошондой эле электрондук өкмөттү жана санариптик өкмөттү өнүктүрүү боюнча эл аралык тажрыйбаны изилдөөнүн жана ишке киргизүүнүн негизинде калкка санариптик технологиялардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу пландаштырылууда. Санариптик технологияларды киргизүү да жашыл экономиканын өсүшүнө, анын ичинде энергиянын кайра жаралуучу булактарын жана энергияны үнөмдөө чараларын кеңейтүүгө көмөктөшүшү керек.

Өндүрүштү мындан ары өнүктүрүү жаңы, алда канча эффективдүү технологияны, техниканы жана квалификациялуу кадрларды ишке киргизүүнүн эсебинен гана камсыз кылынышы мүмкүн. Бул шарттар өз убагында аткарылбаса, ата мекендик айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү төмөндөп, айыл жеринде жумушсуздук күчөп, шаарга миграцияга же чет өлкөлөргө эмгек миграциясына алып келип, экономикалык өсүшкө терс таасирин тийгизет. Азык-түлүк, суу жана энергиянын ортосундагы бул өз ара байланыштар - бул белгисиз келечекти стратегиялык пландоодо саясатчылар эске алышы керек болгон системалык эффекттердин бир эле мисалы.

Адабияттар:

1. «Региондорду өнүктүрүү, аймактык интеграция жана экономикалык өнүгүү». БУУнун өнөр жайлык өнүгүүсүнүн, Эл аралык прикладдык системаларды анализдөө институтунун (IASA) жана КР Өнөр жай, энергетика жана жер казынасын пайдалануу мамлекеттик комитетинин отчету. - Бишкек, 2018-жыл.
2. «Биримдик, ишеним, түзүү» 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүү Программасы. - Бишкек, 2018-ж.
3. «2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын региондук саясатынын Концепциясы». - Бишкек, 2017-ж.
4. Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык комплексин 2030-жылга чейин өнүктүрүү Концепциясы. - Бишкек, 2020-ж.
5. Сулайманова Б.Ж., Маматов А.Т. Современные тенденции перехода к зеленой экономике при глобальном экономическом развитии. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 10. С. 68-71.
6. Сулайманова Б.Ж. Современные направления развития человеческих ресурсов в условиях инновационной экономики. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2016. №. 3. С. 103-105